

УДК 94(477) (063) Голокоост  
DOI 10.35433/history.112019

**Венгерська Вікторія,**  
доктор історичних наук,  
завідувач кафедри історії України,  
Житомирський державний  
університет імені Івана Франка  
[vengerska@ukr.net](mailto:vengerska@ukr.net)  
<http://orcid.org/0000-0002-8936-8893>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/H-5464-2016>

**Жуковський Олександр,**  
кандидат історичних наук,  
доцент кафедри історії України,  
Житомирської державний  
університет імені Івана Франка  
[zhukov\\_2009@ukr.net](mailto:zhukov_2009@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1567-924X>

## РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ІСТОРІЇ ТА ГОЛОКОСТ В УСНОІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: МІЖ СОЦІАЛЬНОЮ ТА ПЕРСОНАЛЬНОЮ ПАМ'ЯТТЮ

### *Анотація*

*Метою роботи є дослідження механізмів дії індивідуальної та колективної пам'яті на особливості пам'ятання/забування/трактування складних сторінок історії. Використання усноісторичних спогадів дозволяє відстежити рівень впливовості стереотипів та домінуючих (офіційних) історичних наративів, що формувались як в радянській період, так і у добу незалежності. **Методологічною основою дослідження є інструментарій усної, соціальної історії та історії повсякденності. Наукова новизна.** Стаття написана на основі усноісторичних свідчень. Зосереджено увагу на питаннях, які руйнують стереотипні уявлення щодо євреїв, що формувались у радянській період. Зібрані матеріали виступають важливим джерелом інформації, яка пояснює особливості формування соціальної пам'яті та політичних факторів, що визначають порядок денний історичної політики в той чи інший період. **Висновки.** У статті розглянуто декілька блоків проблем, які відображають найбільш типові стереотипи, закріплені на рівні свідомості, поведінкових установок, частково представлених (або замовчуваних) фактів з історії, що певною мірою їх руйнують. Використані в статті спогади, які були*

*зібрані в межах реалізації проєкту «Голоси» у 2020 р. на Житомирщині, в якому брала участь авторка матеріалу, відображають подібність загальних уявлень, оцінок, тональності та пам'яттєвих стереотипів щодо проявів антисемітизму, правомірності закріплення за Голодомором статусу геноциду, спрямованого виключно проти етнічних українців, ролі і місця євреїв у перемозі над нацизмом, особливостей евакуації та проблем збереження й шанування пам'яті загиблих під час Голокосту. Разом з тим, вони демонструють наявність розбіжностей між колективною та індивідуальною пам'яттю, яка зберігає сюжети, що певною мірою руйнують стереотипні установки, що протягом тривалого часу вкорінювались у свідомість, й відповідно, впливали на формування соціальної пам'яті. Аналіз інтерв'ю доводить, що усна історія має значний джерельний потенціал для вивчення різних проблем та зрізів радянської та новітньої історії, які чекають на своїх дослідників.*

**Ключові слова:** *Усна історія, Голокост, антисемітизм, радянський період, колективна пам'ять, історична політика, евакуація, геноцид, «війна пам'ятей».*

Як ми досліджуємо складні теми, які методи, інструменти використовує сучасний історик для вивчення питань, що тривалий час вважались забороненими, або ж належали/належать до категорії «не зручних»? У запропонованій статті, яка побудована на зібраних усноісторичних свідченнях в процесі реалізації проєкту «Голоси»<sup>1</sup>, увага зосереджена на декількох блоках та питаннях, які були/залишаються контроверсійними. По-перше, йдеться про проблему «змагання жертв», яка належить до сфери геноцидальних студій. По-друге, розглядається тяглість впливу радянської агітації та пропаганди, на свідомісному рівні, щодо оцінок респондентами радянської дійсності та особливостей пам'ятання/забування трагедії Голокосту. Зосереджено увагу й на питаннях, які руйнують

---

<sup>1</sup> «Проєкт усної історії «Голоси» має на меті створити найбільш повний онлайн-архів усних свідчень про Голокост на території України. Для цього команда проєкту записувала ще не зафіксовані раніше свідчення (в окремих випадках інтерв'ю здійснювалось із так званими «професійними респондентами») представників трьох основних «груп пам'яті»: жертв, свідків, рятувальників і їхніх нащадків. Серед інтерв'ю - розповіді людей, які впродовж повоєнного часу намагались увічнити пам'ять про трагедію. Також проєкт «Голоси» збирає всі уже записані до цього усні історії в одному онлайн-архіві, включно з матеріалами іноземних архівів. Ці матеріали будуть доступні на новій онлайн-платформі Меморіалу. (<https://m.day.kyiv.ua/uk/article/kultura/vpershe-v-ukrayini-u-memoriali-babyn-yar-zapysaly-100-usnyh-svidchen-pro-golokost>).

стереотипні уявлення щодо євреїв, що формувались у радянській період. Зокрема щодо участі євреїв у війні в якості солдат та офіцерів. Розглянуті проблеми, пов'язані із евакуацією та особливостями життя й виживання в її умовах. Зібрані свідчення виступають важливим джерелом інформації, яка пояснює особливості формування соціальної пам'яті та політичних факторів, що визначають порядок денний історичної політики в той чи інший період.

Стрімка антропологізація історії підтверджує і важливість використання методології історії повсякдення в поєднанні з усною історією. В останні роки в Україні з'явилися наукові центри, школи, представники яких своїми доробком доводять, що вивчати минуле, працювати з ним можна і через повсякдення, завдяки спогадам, які демонструють вплив групової пам'яті на індивідуальну. Сучасний історик, відсіюючи «зерна від плевел» має можливість отримати зразки уявлень та практики їх використання у минулому, що залишаються жити й циркулювати у сьогоденні. Оскільки етапи формування усної історії як наукового напрямку у світовому контексті висвітлювались в публікаціях як українських (Кісь, 2007; Пастушенко, 2007, 2010; Склокін, Реброва, 2008), так і закордонних дослідників (Томпсон, 2008; Томпсон, 2003), зупинимось лише на ключових моментах її формування у вітчизняному науковому просторі.

Становлення усної історії як окремого наукового напрямку та методу дослідження розпочалось в Україні від початку 2000-х рр. У Харкові в жовтні 2006 р. відбулась конференція «Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних дослідженнях: теорія і практика досліджень», за ініціативою її учасників було створено Українську Асоціацію усної історії. Організація має свій сайт, на якому міститься різноманітна корисна для дослідників інформація та джерела (Офіційний сайт Асоціації). Відтоді, усна історія з кожним роком набуває все більшої популярності серед дослідників радянського періоду та новітньої історії. Однією із перших в Україні активно почала використовувати у своїх дослідженнях методи та інструменти усної історії Гелінада Грінченко (Grinchenko, 7, 2017; 8, 2017; 9, 2017), яка долучилась й до розробки та просування навчальних, методичних посібників з цього напрямку (Грінченко, 2007). Науковий доробок Оксани Кісь (Кісь, 2007; 2017),

Тетяни Величко та Тетяни Пастушенко (Величко, Пастушенко, 2008; Пастушенко, 2007; 2010) пов'язується як з аналізом інституціоналізації напрямку, так і використання інструментарію усної історії у власних дослідженнях. До популяризаторів методу та напрямку належать і Г. Боднар, Серeda В. та інші українські дослідники (Серeda, Малес, 2007). Галина Боднар спеціалізується на жіночій історії (зокрема, дослідженні повсякденних радянських практик) та в якості наукового інструментарію своїх досліджень використовує усну історію (Боднар, 2019; 2021).

Як наголошувалось, західні історики значно раніше звернулись до антропологічних методів досліджень, погодившись із тим фактом, що вивчати минуле, працювати з ним можна і через повсякдення, використовуючи спогади. Останні демонструють впливи так званої групової пам'яті, що дозволяє досліджувати практики уявлень та впливи на їх формування в минулому.

Проект з усної історії «Голоси», став тематичним продовженням подібних досліджень, які було розпочато в 90-х рр. ХХ ст. представниками науково-дослідного інституту Яд-Вашем (Єрусалим, Ізраїль), Карлового університету Праги (архів усної історії, основу якого складають матеріали Фонду історичних відеоматеріалів «Ті, хто пережили ШОА», створеного за ініціативою С. Спілберга у 1994 р.). Українські архівісти та історики активно співпрацюють із Меморіальним музеєм Голокосту в США, який розміщений у Вашингтоні. Архівні та усноісторичні матеріали, представлені в ньому є джерелом нових наукових досліджень, авторство яких належить українським дослідникам (Брижук, А., 2020). В останні роки з'являються публікації, присвячені трагедії Голодомору, побудовані на використанні усноісторичних свідчень (Михальчук, 2017).

Відмінною особливістю усної історії є надання права голосу так званій «маленькій людині» та пріоритету особистого погляду учасника історії на Другу світову та радянське минуле. З кожним роком кількість людей, які пережили війну не лише у юному, а й дитячому віці, скорочується. З їх відходом зменшується й поле, на якому зберігається пам'ять, побудована на родинних переказах. В опитуваннях, які стали основою для статті, брали участь представники нечисельної єврейської громади Житомира та області різних вікових груп. Серед інтерв'ю, в переважній більшості,

спогади представників старшої вікової групи – від 1928 до 1943 року народження, є й інтерв'ю молодших людей, в яких представлені родинні спогади та персональні інтерпретації соціальної пам'яті та історії. Один із респондентів, у підлітковому віці, зміг врятуватись під час Голокосту. Використані також елементи інтерв'ю представників умовної групи «меморіалізаторів», людей, які протягом тривалого часу докладали значних зусиль для збереження пам'яті про єврейські сторінки історії та загиблих під час Голокосту в містечках (штетлах) Правобережної України. Переважна більшість респондентів мають досвід перебування в евакуації під час війни, або ж належать до родин, що змогли евакуюватись. Це одна із відмінних ознак учасників проекту, оскільки більшість тих, хто залишились під окупацією, були знищені під час Голокосту. Більшість респондентів, які надали інтерв'ю, наголошували на тому, що подібні свідчення варто було збирати років 30 – 40 тому. За декілька місяців його реалізації були зібрані більше 90 інтерв'ю.

Процес збору усної історичної свідчень та їх аналіз базувалися на тематичному методі дослідження, який наголошує на приватному погляді на історію та зосереджується на аналізі інтерпретацій подій респондентами та різних аспектів особистого життя на їх тлі, з урахуванням особливостей та впливовості соціальної пам'яті.

У дослідженні Голокосту важливе місце посідає вивчення витоків цього явища, тому респондентам пропонувались питання, які стосувались характеристик довоєнного життя, а також проявів антисемітизму в різні періоди, пов'язані зі змінами курсів комуністичної партії та її керівників. XX століття увійшло до історії як період, що пов'язується не лише з наймасштабнішими світовими війнами, а й з тоталітарними режимами та геноцидами, до яких вони мали безпосереднє відношення. В сучасному українському історичному наративі особливе місце належить Голодомору 1932-1933 рр., який частиною політиків та істориків позиціонується як геноцид, спрямований проти етнічних українців. Однак, переважна більшість респондентів, згадуючи про Голодомор, говорять про нього як про спільну трагедію, яка торкнулась не лише українців. «У 33 році було звичайно, дуже важко, помирили не лише [українці], всі помирили, різні національності, ось, і я пам'ятаю»(В., М. А., 1928 р. н.). Ще одна «забута» сторінка історії – єврейські колгоспи, згадка про які руйнує хрестоматійний образ євреїв як людей абсолютно

далеких від сільського господарства, а отже і сіл, мешканці яких найбільше постраждали від Голодомору: «Отец Бориса был председателем сельсовета. Причем он был там много лет (штетл Шаровка у Хмельницькій області). Вот там на этой земле у них был колхоз... Еврейский колхоз... как они там работали» (Г., Р. Г., 1938 р. н.).

Інша оповідачка згадує про спогади бабусі свого чоловіка, яка також пережила Голодомор та Другу світову війну, евакуацію й повернулися потім в Україну: «1932-33 саме цей. Батько був у відрядження в Таджикистані і отримав там дозвіл привезти свою сім'ю і таким чином вже голодними, опухлими він вивозив свою дочку і мати, він вивозив у Таджикистан, тому що в нього був цей дозвіл, просто так поїхати ніхто не міг. Ми знаємо» (Г., З. М., 1936 р. н.). Респондентка у своїх спогадах згадує про єврейські колгоспи, які були створені і на території Правобережної України, й висловлює свою думку щодо Голодомору: «Ми – євреї були також частиною ось цієї скажімо так антилюдської політики, стали частиною, да і жертвами, не просто частиною, а жертвами» (Г., З. М., 1936 р. н.). Інша респондентка наголошує: «І ось, до речі, дуже часто, коли люди спілкуються з приводу Голодомору і кажуть, що євреїв це не стосувалося, також стосувалося» (Т., Е. М., 1973 р. н.).

Попри збереження спогадів про спільну трагедію Голодомору, в оповідах більшості респондентів зустрічаємось з ідеалізацією довоєнного життя. Представники старшої вікової групи підкреслювали, що до війни всі жили мирно, антисемітизму не було. За свідченням одного з респондентів, він зрозумів власну «іншість» лише після перегляду фільму про професора Мальмота «і там вже показували як знущались над євреями, і я тоді зрозумів, що важко бути євреєм» (В., М. А., 1928 р. н.). В іншому інтерв'ю містяться ностальгійні нотки за втраченим світом полікультурних штетлів: «Мій дідусь народився в Чуднівському районі, в селі П'ятка. І це було таке, таке село і єврейське містечко – все було разом, і знаєте у нього спогади дуже були приємні... аа... від такого співжиття українського-єврейського» (Г., Р. Г., 1938 р. н.). Респондентка не говорить про період війни та Голокост (за дужками залишаються й питання гіпотетичної співучасті/мовчазної згоди, як і можливі варіанти порятунку), але оцінюючи сучасну ситуацію щодо збереження пам'яті, наголошує: «Тобто люди місцеві, вони дійсно,

знаєте як такі прості люди, вони зовсім по-іншому, немає такого антисемітизму... вони пам'ятають про ті події що були, за цим пам'ятником вони дивляться і цвинтар не закиданий, не зроблено на його місці футбольного поля. Вони пам'ятають» ( Г., Р. Г., 1938 р. н.).

Попри збереження в пам'яті респондентів сюжетів родинних історій, пов'язаних із репресіями, голодом, домінує позитивне забарвлення спогадів, що мають відношення до довоєнного періоду. Подібна оцінка, ймовірніше за все, пояснюється своєрідними заміщенням попередніх трагедій жахіттями війни й перш за все, Голокостом. Не варто відкидати й впливів радянської повоєнної пропаганди, та її ключової установки про перерваність «мирного радянського життя» «віроломним нападом» (про фінську війну воліли забути, а окупація західної України подавалась під іншим ідеологічним «соусом»). Ідеальна картинка цього життя закріплювалась й радянським кінематографом 30-50-рр. ХХ ст.

Для представників старшого покоління (це респонденти від 1928 до 1943 р. н.) найхарактернішою рисою залишається перебування у сфері радянських ідеологічних кліше. Переважна більшість респондентів старшого віку (понад 75 років) традиційно демонструють прихильність до ідеалів, сформованих в радянський час. Це стосується як загальних оцінок сучасної соціально-економічної ситуації, так і особливо, Другої світової війни. Школа і в цілому освіта, родинне виховання, щоденний вплив пропаганди помітно позначились на формуванні цілком некритичних установок, що сприймались на віру й одночасно були її заміником. Свідченням цього є цитування під час проведення інтерв'ю радянських «класиків» – висловлювання Леніна (як Ленин сказав: «Демократия – это, в первую очередь, человек с ружьем») (Т., М. І., 1934 р.н.), покликання на Берію в контексті згадки відомого вислову «Попытка – не пытка» (Г., З.М., 1936 р.н.), «придворного» радянського поета С. Михалкова, зокрема його поеми про окупацію Західної України Червоною армією «Пастух Михась» (респондент не характеризував зміст, згадував про твір в контексті отримання винагороди у конкурсі на краще декламування) (В., М. А., 1928 р. н.); М. Горького (з наголосом на тому, що це «пролетарський поет») (Т., М. І., 1934 р. н.), та інші подібні приклади. Періодично зустрічаються позитивні оцінки авторитарних лідерів, що також

підкреслює/демонструє збереження нав'язаних радянською ідеологією стереотипів про «сильного» та «відповідального» лідера.

Проте, сформований від середини 60-х рр. ХХ ст. в Радянському Союзі образ Великої Вітчизняної війни, в якому мало місце виключно героїчне та парадно-переможне наповнення, неусвідомлено переплітається в оповідях зі справжніми, далекими від парадних реаліями війни та повоєнного життя. Як вже зазначалось, більшість респондентів у дуже ранньому дитинстві мали досвід перебування в евакуації, що спасло життя їм та їх найближчому оточенню. Однак цей період у спогадах більшості змальовується як надзвичайно важкий та травматичний: «Я знаю, що мати, вона десь там вантажником працювала. Потім підірвалась. Жінки не встигали возити ці пусті гільзи на зарядку. Так ми – одна така гільза важка, так ми вдвох ледь-ледь на візок лежали, таку ось, вагончик та візок невеликий, чотириколісний металевий такий. Так ми укладали у рядок, клали штук шість та шість зверху, вони були важкі. Ми ось вдвох тянули, й там розвантажували на зарядку. І нам жінки дякували» (Т., М.І., 1934 р.н.).

Батьки переважної більшості респондентів старшого віку були на фронті, що і дозволило евакуюватись їх родинам: «Ну, папа ушел на фронт сразу и он прошел от Сталинграда до Берлина. Капитан Трахтман Шика Давидович. Вот.. Вот. Мы его, мы его мало знали. Поэтому только приехал, и сразу уехал, война началась» (М., С. Р., 1941 р. н.). Респондентка так згадує причину евакуації родини, не наголошуючи на постаті мовця: «Собирайтесь и, значит, идите в военкомат, возьмите разрешение на выезд. Вас, Ваш муж военный, на войне и вам положена...» (М., С. Р., 1941 р. н.). У цьому ж епізоді інтерв'ю, між строчками, прочитуємо згадки про наслідки Великого терору 1937-1938 рр., серед жертв якого була й значна кількість військових середнього та вищого командного складу: «Он был командир, он капитан был. Вообще он военный сам по себе. Без высшего образования военного. Но он в финской кампании был призван. Где-то на монгольскую границу, он служил там» (М., С. Р., 1941 р. н.).

Серед найбільших проблем, окрім голоду й хронічного недоїдання під час евакуації та повоєнного життя, про які згадують респонденти – сухоти, хвороба «злиденності», як її часто називають. «Отец прошел медосмотр и у него обнаружили открытую форму



туберкулеза. Какой мог быть фронт? Отца на войну не взяли. Он все время болел..., лечение тогда было не как сейчас, и ... что я помню? Это вечно больной отец. Я помню еще после войны, этот голод, постоянный голод. Мне казалось, что я никогда не наемся» (Г., З. М., 1936 р. н.).

Інша респондентка так згадує про свого батька: «Кончилась война, приехал папа. Папа приехал, конечно, очень больной, в окопах простуженный, сердечник, с туберкулезом. В общем, он недолго пожил и умер» (Г., Р. Г., 1938 р. н.)

За тридцять років незалежності, у людей, які в радянський час були свідомими комуністами (й за замовчуванням полум'яними атеїстами), змінились установки й ставлення до релігії. З пам'яті найбільш «вікових» респондентів «витерлась» інформація про «войовничий» радянський атеїзм як іманентну рису цієї системи. Серед механізмів, які б на думку окремих респондентів могли врятувати існування системи (смуток за якою простежується в інтерв'ю), називався варіант поєднання цілком непокінчених речей – атеїзму як базового елементу радянської ідеології та релігії. Красномовним підтвердженням цього є думка, яку висловив один із респондентів: «За релігію, що, релігія даже была одна поэтесса, она писала, щоб советская власть не трогала релігію, она б была вечна» (В., М. А., 1928 р. н.).

Разом з тим між строчками вловлюємо збереження пам'яті та усвідомлення наявності значних проблем, які символізували початок кінця СРСР : «Так вот, когда этот Чернобыль был ... воровали крепко, то такое время было, шо воровали» (В., М. А., 1928 р. н.). Однак респонденти не співвідносять подібні факти із проблемами радянської системи, яка рухалась до свого краху.

В радянські часи у радянських людей була «своя гордість» й упевненість в тому, що «ми не бідні». Отримувати будь-яку допомогу від «класового ворога», уособленням якого виступала «імперія зла», вважалось неприйнятним. Громадянські інституції в умовах «найдемократичнішої» системи апіорно не могли функціонувати, а об'єднання за національною ознакою в «інтернаціональній» державі трактувались як вияв «буржуазного» націоналізму, що за визначенням унеможливлювало їх існування. Не варто забували й про фактор «холодної війни». Все згадане разом пояснювало категоричні відмови євреїв отримувати допомогу від

міжнародної благодійної організації «Джойнт», штаб-квартира якої розміщується у Нью-Йорку. Однак, на підсвідомому /інту]тивному рівні оповідачі розуміють причини відмов: «А зараз вже радянської влади немає, Джойнт дає, і ми отримуємо» (В., М. А., 1928 р.н.).

Практично в кожному інтерв'ю повторюється фраза, яка є найяскравішим показником збереження антисемітизму на побутовому рівні: «ти єврейка/єврей, але людина хороша», «ти єврей/ка? Ніколи не скажеш». Звісно подібні вислови обурювали й справедливо продовжують обурювати оповідачів, які наголошували на тому, що чули їх часто. Згадуючи про найбільш глибокі спогади про прояви антисемітизму, респонденти 1940-х та пізніших років народження, як правило повертались до своїх шкільних років. Такі моменти є дуже показовими, оскільки наводились приклади відповідних вчинків як з боку учнів, так і вчителів. Останні в радянські часи виступали «рупорами» системи й транслювали в учнівському середовищі допустимі та офіційно визнані поведінкові стандарти та практики. «Антисемітизм был. И даже учительница одна, ботаники, ..., она так и говорит при всех: «Лида, вот какие из евреев сельскохозяйственные работники? Ну в теории ты знаешь, но в практике?» Інший випадок, пов'язаний зі вступом до університету : «И вот я приезжаю на учебу, дали общежитие. Там тоже были. Не все. Это от ума зависит, наверно. Я получила «4» по логике, а он «3». Он один из антисемитов. Он говорит: «Невже ця жидівка знає більше, ніж я?» (К., Л. Б., 1943 р. н.).

Про табуїзованість теми Голокосту в радянській час згадують практично всі респонденти. Але в жодному інтерв'ю не висловлюється думка про антисемітську сутність радянської влади, проте практично у кожному йдеться про прояви антисемітизму на побутовому рівні. Одночасно, у пам'яті респондентів спогади про радянський період накладаються на факти, які вже мають відношення до періоду незалежності. Респондентка 1943 р. народження згадує, що про Голокост «не говорили толком» (К., Л. Б., 1943 р. н.). Характеризуючи джерела, завдяки яким ця інформація все ж поширювалась у вузьких колах, вона згадує про книжки самвидаву, більшість з яких були заборонені. Одним із прикладів подібного «накладання» подій та інформаційних потоків в контексті поширення інформації про Голокост є такий спогад: «А потім, коли вже телевізори з'явилися, правда у нас і не було. І ось 29

вересня. Щорічно за традицією *показували* й зараз показують, як це, припустимо, в Києві відбувалось» (К., Л. Б., 1943 р.н.). Респондента переконана у тому, що про Голокост, саме як трагедію єврейського народу, й зокрема про Бабин Яр, по телебаченню демонстрували сюжети в радянський період. Серед емоцій та почуттів, про які найбільш часто згадували респонденти, характеризуючи ставлення до Трагедії, звучали такі оцінки: «... у нас, у всіх євреїв серця зжимались, тому що шкода, образливо і риторичне питання: «За що?» (Г., З. М., 1936 р. н.).

Опосередковане підтвердження загальнодержавних антисемітських настроїв знаходимо в інтерв'ю респондента, який тривалий час займається збереженням єврейських сторінок історії та меморіалізацією пам'яті про загиблих євреїв під час Голокосту одного із колишніх штетлів Житомирщини. В інтерв'ю він наводить інформацію про те, що «приблизно у 1946-1947 рр. євреї зібрали гроші, і поставили, що правда, не скрізь, і поставили скромні пам'ятники із надписами мабуть на івриті, чи може, ідиш, немає достовірних відомостей» (К., Л. Г., 1956 р. н.). Як наголошує респондент, від початку 70-х рр. пам'ятники почали замінювати. «Це стосувалося і загиблих воїнів і мирних жителів. От, поставили пам'ятники, що тут поховані мирні жителі Новоград-Волинського. От хоча, теж єврейська громада, щоб там було вказано, що євреї, але чомусь залишили тільки «мирних жителів», правда, є один натяк, там є івритське слово «зохрім» – «пам'ятаємо». От, це один такий лише натяк, на те, що там поховані євреї» (К., Л.Г., 1956 р. н.)].

Попри суперечливість історичної політики різних українських президентів, від моменту проголошення незалежності в країні відбувається поступове повернення із небуття пам'яті про загиблих під час Голокосту євреїв. Важливими компонентами цього процесу є встановлення державних пам'ятних дат, спорудження меморіальних знаків, зміни у підходах до представлення єврейських сторінок історії у шкільних та університетських програмах. Збір усної історичних свідчень, попри втрачений час, є не менш важливою складовою політики зі збереження пам'яті про найбільш трагічні сторінки історії.

**Висновки.** Складні та «незручні» теми в історії спонукають до пошуків нових підходів та методик для їх вивчення. До таких належить інструментарій усної історії, який поступово закріплює за

собою позиції визнаного методу досліджень різних аспектів життєдіяльності радянського періоду та перших років незалежності, дозволяючи з точки зору пересічної людини оцінювати та фіксувати особливості взаємостосунків влади, суспільства, досліджувати соціальну історію та історію повсякдення.

У статті розглянуто декілька блоків проблем, які відображають найбільш типові стереотипи, закріплені на рівні свідомості, поведінкових установок, частково представлених (або замовчуваних) фактів з історії, що певною мірою їх руйнують. Використані в статті спогади, що були зібрані в межах реалізації проєкту «Голоси» у 2020 р. на Житомирщині, в якому брала участь авторка матеріалу, відображають подібність загальних уявлень, оцінок, тональності та пам'яттєвих стереотипів щодо проявів антисемітизму, правомірності закріплення за Голодомором статусу геноциду, спрямованого виключно проти етнічних українців, ролі і місця євреїв у перемозі над нацизмом, особливостей евакуації та проблем збереження й вшанування пам'яті загиблих під час Голокосту. Разом з тим, вони демонструють наявність розбіжностей між колективною та індивідуальною пам'яттю, яка зберігає сюжети, що певною мірою руйнують стереотипні установки, що протягом тривалого часу вкорінювались у свідомість, й відповідно, впливали на формування соціальної пам'яті. Аналіз інтерв'ю доводить, що усна історія має значний джерельний потенціал для вивчення різних проблем та зрізів радянської та новітньої історії, які чекають на своїх дослідників.

**Подяка.** Висловлюємо вдячність рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

**Фінансування.** Автори не отримували фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

#### **Джерела та література**

**Боднар, Г.** (2019). Жіночий досвід війни: біографічні наративи жінок у листах до влади міста Львова другої половини 40-х рр. Вісник Львівського університету. Серія історична. 391-409.

**Боднар, Г.** (2021). «Моя квартира і майно залишилися у Львові»: історії евакуйованих жінок у листах до влади середини 1940-х рр. Україна модерна №3. URL: <https://uamoderna.com/shafka-dok/istorii-evakujovanix-zhinok-u-listax-do-vladi-seredini-1940-x-rokiv>

**Брижук, А.** (2020). Повсякденне життя волинських євреїв у міжвоєнний період (за матеріалами меморіального музею Голокосту у США). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. № 4, 14-18.

**Величко, Т., Пастушенко, Т.** (2008) Польові школи з усної історії «Голокост очима неєврейського населення України». Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 11-12. Спец. видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. Харків, 366-369.

**Грінченко, Г.** (2007). Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: для студентів і аспірантів). Х.: Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. 28 с.

**Grinchenko, G.** (2017). Ostarbeiters of Third Reich in Ukrainian and European Public Discourses: Restitution, Recognition, Commemoration. War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus. 281-304

**Grinchenko G., Khanenko-Friesen N.** (2017) Introduction Reclaiming the Personal Oral History in Post Socialist Europe. Reclaiming the Personal. University of Toronto Press. 1/23. 3-18.

**Grinchenko, G.** (2017) Forced Labour in Nazi Germany in the Interviews of Former Child Ostarbeiters. Reclaiming the Personal. University of Toronto Press. 1/23. 176-204.

Інтерв'ю з В., М. А. (1928 р. н.). 05. 08 2020, Бердичів. Інтерв'юєр Венгерська В.

Інтерв'ю з Г., З.М. (1936 р. н.). 24.07. 2020, Житомир. Інтерв'юєр Рудницька Н.

Інтерв'ю з Г., Р. Г. (1938 р. н.). 02. 09. 2020, Житомир. Інтерв'юєр Рудницька Н.

Інтерв'ю з К., Л.Б. (1943 р. н.). 18. 08. 2017. Житомир. Інтерв'юєр Рудницька Н.

Інтерв'ю з К., Л. Г. (1956 р. н.) 29. 09. 2020, Житомир/Любек (Німеччина) інтерв'ю у Viber, запис на камеру та диктофон. Інтерв'юєр Венгерська В.

Інтерв'ю з М., С. Р. (1941 р. н.) 07. 08 2020, Житомир. Інтерв'юєр Рудницька Н.

Інтерв'ю з Т., М. І. (1934 р. н.). 24. 07. 2020 р., Житомир. Інтерв'юєр Рудницька Н.

Інтерв'ю з Т., Е. М. (1973 р. н.). 30. 07. 2020 р., Житомир. Інтерв'юєр Магалецький А.

**Михальчук, Р.** (2017) Нові свідчення про Голокост у Мізочі за результатами усної історичного проекту в липні – серпні 2016 р. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Вип.29. Рівне, РДГУ. 265-274.

**Кісь, О.** (2007). Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади Україна модерна. № 11. URL: [https://uamoderna.com/images/archiv/11/2\\_UM\\_11\\_Vstup\\_Kis.pdf](https://uamoderna.com/images/archiv/11/2_UM_11_Vstup_Kis.pdf)

**Кісь, О.** (2017). Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. – Львів. 288 с.

Офіційний сайт Асоціації усної історії: Ukrainian Oral History: URL: [http://keui.univer.kharkov.ua/oral\\_history/index.html](http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/index.html);

**Пастушенко, Т.** (2007) До створення Української асоціації усної історії. Український історичний журнал. № 3. 230-235.

**Пастушенко, Т.** (2010). Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні. Історія України. № 17-18 (657-658), травень. 10-15.

**Середа, В., Малес, Л.** (2007). Усна історія як метод і методологія: деякі проблеми створення та інтерпретації усноісторичних джерел. Україна модерна. № 11. 159-165.

**Склокін, В., Реброва, І.** (2008). Усна історія в Україні: заповнення «білих плям» чи методологічний переворот? Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 11–12. Спец. видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. Харків, 391-405.

**Томсон, А.** (2008). Чотири зміни парадигм в усній історії. Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 11–12: Спец. видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. Харків, 7-24.

**Томпсон, П.** (2003). Голос прошлого: Устная история: Пер. с англ. М., 2003.

### References

**Bodnar, H.** (2019). Zhinochy dosvid viiny: biohafichni naratyvy zhinok u lystakh do vlady mista Lvova druhoi polovyny 40-kh rr. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna. 391-409.

**Bodnar, H.** (2021). «Moia kvartyra i maino zalyshylysia u Lvovi»: istorii evakuiovanykh zhinok u lystakh do vlady seredyny 1940-kh rr. Ukraina moderna №3. URL: <https://uamoderna.com/shafka-dok/istorii-evakuiovanix-zhinok-u-listax-do-vladi-seredini-1940-x-rokiv>

**Bryzhuk, A.** (2020). Povsiakdenne zhyttia volynskykh yevreiv u mizhvoienni period (za materialamy memorialnoho muzeiu Holokostu u USA). Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. № 4, 14-18.

**Velychko, T., Pastushenko, T.** (2008). Polovi shkoly z usnoi istorii «Holokost ochyma neievreiskoho naseleattia Ukrainy». Skhid/Zakhid: Istoryko-kulturolohichniy zbirnyk. Vyp. 11-12. Spets. vydannia: Usna istoriia v suchasnykh sotsialno-humanitarnykh studiiakh: teoriia i praktyka doslidzhen. Kharkiv, 366-369.

**Hrinchenko, H.** (2007). Usna istoriia: Metodychni rekomendatsii z orhanizatsii doslidzhennia: dlia studentiv i aspirantiv. Kh.: Kharkivskiy nats. un-t im. V. N. Karazina.

**Grinchenko, G.** (2017) Ostarbeiters of Third Reich in Ukrainian and European Public Discourses: Restitution, Recognition, Commemoration. War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus. pp 281-304

**Grinchenko, G., Khanenko-Friesen N.** (2017). Introduction Reclaiming the Personal Oral History in Post Socialist Europe. Reclaiming the Personal. University of Toronto Press.1/23. 3-18.

**Grinchenko, G.** (2017). Forced Labour in Nazi Germany in the Interviews of Former Child Ostarbeiters. Reclaiming the Personal. University of Toronto Press. 1/23. 176-204.

Interviu z V., M. A. (1928 r. n.). 05. 08 2020, Berdychiv. Interviuier Venherska V.

Interviu z H., Z.M. (1936 r. n.). 24.07. 2020, Zhytomyr. Interviuier Rudnytska N.

Interviu z H., R. H. (1938 r. n.). 02. 09. 2020, Zhytomyr. Interviuier Rudnytska N.

Interviu z K., L.B. (1943 r. n.) 18. 08. 2017. Zhytomyr. Interviuier Rudnytska N.

Interviu z K., L. H. (1956 r. n.) 29. 09. 2020, Zhytomyr/Liubek (Nimechchyna) intervui u Viber, zapys na kameru ta dyktofon. Interviuier Venherska V.

Interviu z M., S. R. (1941 r. n.) 07. 08 2020, Zhytomyr. Interviuier Rudnytska N.

Interviu z T., M. I. (1934 r. n.). 24. 07. 2020 r., Zhytomyr. Interviuier Rudnytska N.

Interviu z T., E. M. (1973 r. n.). 30. 07. 2020 r., Zhytomyr. Interviuier Mahaletskiy A.

**Mykhalchuk, R.** (2017). Novi svidchennia pro Holokost u Mizochi za rezultatamy usnoistorychnoho proektu v lypni – serpni 2016 r. Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii. Vyp.29. Rivne, RDHU. 265-274.

**Kis, O.** Usna istoriia: stanovlennia, problematyka, metodolohichni zasady. (2007). Ukraina moderna. № 11. URL: [https://uamoderna.com/images/archiv/11/2\\_UM\\_11\\_Vstup\\_Kis.pdf](https://uamoderna.com/images/archiv/11/2_UM_11_Vstup_Kis.pdf)

**Kis, O.** (2017). Ukrainky v HULAHu: vyzhyty znachyt peremohty. Lviv. 288 p.

Ofitsiyniy sait Asotsiatsii usnoi istorii: Ukrainian\_Oral History Association URL: [http://keui.univer.kharkov.ua/oral\\_history/index.html](http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/index.html);

**Pastushenko, T.** (2007) Do stvorennia Ukrainskoi asotsiatsii usnoi istorii. Ukrainskiy istorychniy zhurnal. № 3. 230-235.

**Pastushenko, T.** Metod usnoi istorii ta usnoistorychni doslidzhennia v Ukraini (2010). Istoriiia Ukrainy. № 17-18 (657-658), traven. 10-15.

**Sereda, V., Males, L.** (2007). Usna istoriia yak metod i metodolohiia: deiaiki problemy stvorennia ta interpretatsii usnoistorychnykh dzherel. Ukraina moderna. № 11. 159-165.

**Sklokin, V., Rebrova, I.** (2008). Usna istoriia v Ukraini: zapovnennia «bilykh pliam» chy metodolohichni perevorot? Skhid/Zakhid: Istoryko-kulturolohichni zbirnyk. Vyp. 11–12. Spets. vydannia: Usna istoriia v suchasnykh sotsialno-humanitarnykh studiiakh: teoriia i praktyka doslidzhen. Kharkiv, 391-405.

**Tomson, A.** (2008). Chotyry zminy paradyhm v usnii istorii. Skhid/Zakhid: Istoryko-kulturolohichni zbirnyk. Vyp. 11–12: Spets. vydannia: Usna istoriia v suchasnykh sotsialno-humanitarnykh studiiakh: teoriia i praktyka doslidzhen. Kharkiv, 7-24.

**Tompson, P.** (2003). Holos proshloho: Ustnaia ystoria: Per. s anhl. M., 2003.

***Vengerska Victoria, Zhukovskiy Oleksandr. SOVIET PERIOD OF HISTORY AND HOLOCAUST IN ORAL HISTORY STUDIES: BETWEEN OFFICIAL AND PERSONAL MEMORY***

***Abstract***

*The aim of this paper is to examine the mechanisms of action of individual and collective memory on the features of remembering/ forgetting / interpreting complex pages of history. The use of oral historical memories has allowed to trace the level of influence of stereotypes and dominant (official) historical narratives that were formed both in the Soviet period and in the independence era. **The methodological basis of the study is the tools of oral, social history and the history of everyday life. Scientific novelty.** The article is written on the basis of oral historical evidence. The article focuses on the issues that break stereotypes about Jews formed during the Soviet period. The collected evidence constitutes an important source of information that explains the peculiarities of the formation of social memory and political factors that determine the agenda of historical policy in a given period.*

**Conclusions.** *The article considers several blocks of problems that reflect the most typical stereotypes, fixed at the level of consciousness, behavioral attitudes, partially presented (or omitted) facts from history, which to some extent destroy them. The memoirs used in the article, which were collected in the framework of the project "Voices" in 2020 in Zhytomyr region (in which the author has participated), reflect the similarity of general ideas, assessments, tone, and memory stereotypes about anti-Semitism, the legitimacy of the Holodomor's status of the genocide directed exclusively against ethnic Ukrainians, the role and place of Jews in the victory over Nazism, the peculiarities of evacuation, and the*



*issues of preserving and honoring the memory of those killed during the Holocaust. At the same time, those memoirs demonstrate the differences between collective and individual memory, which preserves plots that to some extent destroy stereotypical attitudes that have long been ingrained in the mind and, accordingly, influenced the formation of social memory. The analysis of the interviews shows that oral history has significant source potential for studying various issues and sections of Soviet and modern history that await their researchers.*

**Key words:** *Oral history, Holocaust, anti-Semitism, Soviet period, collective memory, historical policy, evacuation, genocide, "war of memories".*

**Więherska Wiktorija, Żukowski Oleksandr. SOWIECKI OKRES  
HISTORYCZNY I HOŁOKAUST W USTNYCH BADANIACH  
HISTORYCZNYCH: MIĘDZY PAMIĘCIĄ SPOŁECZNĄ A OSOBISTĄ**

**Streszczenie**

*Celem pracy jest zbadanie mechanizmów działania pamięci indywidualnej i zbiorowej na cechy pamięci / zapominania / interpretacji złożonych kart historii. Wykorzystanie ustnych wspomnień historycznych pozwala prześledzić poziom wpływu stereotypów i dominujących (oficjalnych) narracji historycznych, które ukształtowały się zarówno w okresie sowieckim, jak i w czasach niepodległości. **Podstawą metodologiczną** badania są narzędzia historii mówionej, społecznej i historii życia codziennego. **Nowość naukowa.** Artykuł skupia się na zagadnieniach łamiących stereotypy o Żydach ukształtowane w okresie sowieckim. Zebrany materiał dowodowy jest ważnym źródłem informacji wyjaśniających specyfikę kształtowania się pamięci społecznej oraz czynniki polityczne, które wyznaczają program polityki historycznej w danym okresie. **Wnioski.** Artykuł rozważa kilka bloków problemów, które odzwierciedlają najbardziej typowe stereotypy, utrwalone na poziomie świadomości, postawy behawioralne, częściowo przedstawione (lub pominięte) fakty z historii, które w pewnym stopniu je niszczą. Wykorzystane w artykule wspomnienia, które zostały zebrane w ramach projektu „Głosy” w 2020 roku w obwodzie żytomierskim, w którym autorka uczestniczyła, odzwierciedlają podobieństwo ogólnych wyobrażeń, ocen, tonów i stereotypów pamięciowych dotyczących antysemityzmu, legitymizacja Hołodomoru status ludobójstwa skierowanego wyłącznie na etnicznych Ukraińców, rola i miejsce Żydów w zwycięstwie nad nazizmem, specyfika ewakuacji oraz problemy zachowania i uhonorowania pamięci poległych podczas Holokaustu. Jednocześnie ukazują różnice między pamięcią zbiorową a indywidualną, która zachowuje wątki, które w pewnym stopniu niszczą od dawna zakorzenione w umyśle stereotypowe postawy, a w konsekwencji wpłynęły na kształtowanie się pamięci społecznej. Analiza wywiadu pokazuje, że historia mówiona ma znaczny potencjał źródłowy*

*do badania różnych problemów i fragmentów historii sowieckiej i współczesnej, które czekają na badaczy.*

**Słowa kluczowe:** *historia mówiona, Holokaust, antysemityzm, okres sowiecki, pamięć zbiorowa, polityka historyczna, ewakuacja, ludobójstwo, „wojna pamięci”.*

Статтю надіслано до редколегії 06.09.2021 р.  
Статтю рекомендовано до друку 25.10.2021 р.